

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1353>

Geliş Tarihi: 12.08.2018

Kabul Tarihi: 31.08.2018

19. YÜZYIL ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNDE MİSYONERLERİN ETKİSİ: SURİYE ÖRNEĞİ

Ali Ulvi ÖZBEY*

Özet

Dünyada milliyetçilik akımlarının Avrupa ülkelerinde genel anlamda birçok değişikliğe neden olduğu yapısal etkisi doğu toplumlarında da kendisini yabancı fraksiyonların dıştan müdahaleleriyle sosyal, ekonomik, dini ve çeşitli alanlarda hissettirmiştir. Çalışmamızda milliyet kavramının tarihsel sürecini, milletten milliyetçilik düşüncesinin oluşumun alt yapısını ve Osmanlı topraklarında baş gösteren Arap milliyetçiliğinde yerli unsurlar ile Batılı devletlerin siyasi ve dini görünümlü öncü güçleri olan misyonerlerin etkilerinin incelenmesi esas alınmıştır. Çalışma boyunca Arap milliyetçiliğinin birçok Arap ülkesinde hissedilmesine rağmen model olarak Suriye ağırlıklı olmak üzere yer yer Lübnan'daki Arap milliyetçiliği adına geliştirilen fikirler ve akımlar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Arap milliyetçiliği, Misyoner, Suriye.

The Effects Of Missioners In The 19th Century Arab Nationalism: Sample Of Syria

Abstract

The structural impact of the nationalist movements in the world, which has caused many changes in the general sense in European countries, has also felt itself in social, economic, religious and different fields in the eastern societies with external interventions of foreign factions. In our study, the historical process of the concept of nationality, the formation of the idea of nationalism from the nation, and the examination of the influences of the local elements in Arab nationalism and the political and religious vanguard forces of the Western states. Although Arab nationalism is felt in many Arab

* Dr. Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Sosyoloji Bölümü.

19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği

countries throughout the study, ideas and trends developed in the name of Arab nationalism in Lebanon, including Syria in particular, will be examined.

Key Words: Nationalism, Arab nationalism, Missionary, Syria.

Giriş

18. ve 19. yüzyıl milliyetçilik dalgasının dünya üzerinde birçok ülkede yoğun olarak hissedilmesine rağmen dünyanın doğu ülkelerinde etkilerinin en fazla hissedildiği coğrafya şüphesiz birçok milliyet unsurunun yer aldığı Osmanlı toprakları olmuştur. Arap milliyetçiliğinin kökenleri, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Ortadoğu'sunda meydana gelen geniş kapsamlı değişikliklerle bağlantılıdır. Modernize edilmiş yönetim ve hukuk sistemi, yeni ticaret ve üretim kalıpları, daha hızlı iletişim araçları ve Avrupa'nın istikrarlı yayılcılığı, bölgedeki tüm topluluklar ve sınıflar üzerinde büyük etkilere sahip olacaktı, ama belki de bunun daha kapsamlı olarak kendini gösterdiği alan hem Türk hem de Arap üst sınıflarıydı (Khoury, 2003).

Arap Milliyetçiliği hem kültürel anlamda hem de siyasi anlamda ilk olarak Hristiyan Araplar arasında ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira onların Osmanlı devletine sadakat bağıyla bağlı kalmasını gerektirecek duygusal bağ Müslüman Araplara oranla daha zayıftı. Hristiyan Arapların başlatmış olduğu Arap Milliyetçiliği Osmanlı'dan ayrılma, bağımsız olma yönünde gelişerek sonraları Müslümanların da desteklediği bir hareket halini almıştır (Ayhan, 2015).

Arap milliyetçiliği, Mısır'dan sonra Suriye, Lübnan ve Ürdün'de ortaya çıkmıştır. Bu bölgedeki misyonerlerin çalışmaları her yerden daha çoktu. Yahudi Katolik gurubunun üyeleri ile Protestanlar Şam'a girmişlerdir. Bu bölgede ki Hristiyan topluluğu, sömürgeciliğin isteklerini uygulayan ilk amaç oldu. Hristiyan Araplar, Batının nüfuzunun Müslümanlar arasına sızmasını, kendi menfaatlerine uygun sayıyorlardı. İngiltere ve Fransa sömürgeciliğini; Müslümanların karşısında bir sığınak kabul ediyorlardı. Bunlar “Evrensel İslam Ümmeti” ilkesinin yayılması karşısında çok hassasiyet ve titizlik gösteriyorlardı. Çünkü bunlar, böyle bir birlik gerçekleşirse “azınlık” durumuna düşeceklerdi. Oysa birlik eksenli İslam değil, milliyetçilik olursa, hiç kimse Müslüman ve Hristiyan olmayıp “Arap olduğu için azınlık sayılmadıkları gibi bir de ülkelerinin liderliğini ellerine almayı bile ümit ediyorlardı (Türk Asya Stratejik Araştırma Merkezi, 2006).

Millet ve Milliyetçilik Kavramı ve Tarihsel Süreci

Fransız Devrimi'nin ardından kral tahtını ve tacını kaybedince, egemenliğin kaynağının kime âit olduğu sorunu ortaya çıktı. Yapılan tartışmaların ardından, egemenliğin kaynağının “millet” (nation) olduğu belirtildi ve bu yolla “millet” kavramı,

siyasî bir nitelik kazandı. Devrimin etkileri Avrupa’da hızla yayıldıkça, Batı dillerinde “nation” kavramının siyasî anlamı da benimsenmeye başlandı. Egemenliğin kaynağı bağlamında bu kavram, aynı zamanda da belirli bir vatandaşlık bağına göndermede bulunuyordu. Zaman içinde bu bağın içine soy sop, dil, din, ahlâk, estetik ve târih gibi birtakım birliktelikler de konulmaya başlandı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru “millet” kavramı, “aynı terbiyeyi almış bireylerden oluşan bir topluluk” şeklinde içeriklendirildi (Saygın, 2017).

Milliyetçilik, modern ve çağdaş tarihte yaşanan genel yön değişmelere verilen karmaşık, çok yönlü bir tepkidir. Etnik toplulukların veya halkların “doğal” bir özelliği değil, tersine (uzun vadeli bir perspektifinden bakıldığında) son derece yeni ve yapaydır. Şüphesiz, bir doğallık ideolojisi geliştirmiştir. Ne var ki, bu, halkların doğuştan gelen bir doğası olmaktan ziyade, zorunlu olarak yaratılmış bir benlik imgesinin parçasıdır (Nairn, 2015).

Fransız İhtilalini temel alan görüşe göre, milliyetçiliğin kaynağı ve ilk yükselişinin Avrupa merkezli olduğu kabul edilmektedir. Sanayileşme süreci ve endüstriyel üretim, insan gruplarının homojen biçimde bir arada tutunmalarını gerekli kılmıştı. Ayrıca sanayileşme öncesi toplumlarda yaygın olan feodalitenin getirdiği ademi-merkeziyetçi yapı, sanayileşme ile birlikte değişmiş ve merkezi yönetimin güçlü olduğu ulus devlet ortaya çıkmıştı. Bu yapıda kişilerin devlete bağlılığı esas olduğundan milliyetçilik gelişme ortamı bulmuştur (Yenal, 2018).

John Plamenatz, az bilinen makalelerinden birinde milliyetçiliğin ‘iki tipinden’ bahseder: her iki tipinde de milliyetçilik, her ne kadar sık sık ‘siyasi bir biçime’ bürünse de, ‘asıl olarak kültürel bir olgudur’. Bu tiplerinden biri asıl olarak Batı Avrupa’da ortaya çıkan ‘Batı’ tipi, diğeri ise Doğu Avrupa, Asya ve Afrika hatta Latin Amerika’da rastlanılan ‘doğu’ tipi milliyetçiliktir. Her iki tip de, belirli bir ulusal kültürün gelişme düzeyinin ölçüldüğü ortak bir standartlar dizisinin kabulüne dayanmaktadır (Chatterjee, 1996).

Bununla birlikte Craig Calhoun Milliyetçiliğin üç boyutunu ele alarak şu ifadelerde bulunur:

“Birincisi, bir söylem olarak milliyetçilik: Yani, dünyanın her yerinde insanları, özelemlerini ulus ve ulusal kimlik bağlamında düşünmeye ve o çerçeveye içine yerleştirmeye götüren kültürel anlayışın ve retorik üretimiyle belli ortam ve geleneklerdeki belli milliyetçi dil ve düşünce türlerinin üretimi. İkincisi, bir proje olarak milliyetçilik: yani insanların ulus olarak algıladıkları toplulukların çıkarlarını, bir birleşim ya da tarihsel gelişme içinde, ya genellikle var olan bir devlete daha fazla katılarak ya da toplumsal hareketler ve politikalar eşliğinde dışa vururlar. Üçüncüsü, bir değerlendirme biçimi olarak milliyetçilik: yani bir ulusun üstünlüğünü savunan siyasi ve kültürel ideolojiler, bunlar genellikle akımlarla ve devlet politikalarıyla özdeşleştirilir ancak bu şart değildir (Calhoun, 2007).”

19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği

Milliyetçilik teorilerinin temel tezlerinden biri de halkların ve ulusların, “milliyetçiliği”, tarihlerinin belli bir aşamasında-genel olarak söylersek, 18. Yüzyılın sonlarından itibaren- geliştirmeye başladıklarıdır. Daha erken zamanlarda, (geriye dönüp bakıldığında) siyasal milliyet çağının işaretleri olduğu anlaşılan ve milliyetçiliği önceleyen sayısız fenomene rastlanabilir. Ama hakikatte, bu öncüllere bağlı sistematik bir karakterden –bir “-çilik”ten- söz etmek mümkün değildi. Genelleşme süreci, büyük burjuva devrimlerinin ve imparatorluklarının dünyanın üzerine zorla boca ettiği Gelişme ve İlerleme Çağı’yla başladı (Nairn, 2015).

Arap Milliyetçiliğinin Tanımı ve Osmanlı Topraklarında Arap Milliyetçiliğine Bakış

Arap Dünyası açısından bakıldığında da belirleyici bir millet tanımına ulaşmak zordur. Arapça’da millet kavramı ile ilişkili olarak “asabiye, kavim ve ümmet” kelimeleri de önem arz etmektedir. Bu kavramlardan yola çıkarak bir Arap milleti ve Arap milliyetçiliği formu oluşturulabilirse de 19. ve 20. yüzyıldaki gelişmelerle bu formu dışlayabilecek pratikler de ulaşmak mümkündür. Buna göre kavim kelimesinden, aynı soydan gelen kişiler, asabiye ile bir gruba olan bağlılık ve aidiyet duygusu; ümmet kelimesi ile de din birliği anlamı doğmaktadır (Yenal, 2018).

Kuramsal milliyetçiliğin özünde bulunan dil, din, ortak tarih gibi öğeleri de dikkate alarak, Arap Milliyetçiliğiyle ilgili olarak şu tanım yapılabilir: “Arapça konuşan insanları birbirine bağlayan dilsel, dinsel, tarihsel ve duygusal bağları aşan ve sınırları belli olan bir kara parçası üzerinde güçlü bir siyasal birlik kurma arzusu veya dile getirilmiş talebidir (Ayhan, 2015).”

Arap entellektüeller içinde mutlak bir millet tanımı yapılmamış olmakla beraber millet kavramının ‘kavmiye’ kavramı kullanılmaktadır. Arap milliyetçiliğinde iki en önemli unsur olarak ortak din ve dil gösterilebilir. Arapça konuşan halklar kendilerini farklı alt-kimlikler (Iraklı, Sünni...) ile tanımlasalar da aynı kültüre ait hissetmişler ve Arapça dilinin ve İslam’ın oluşturduğu Araplık çatısı altında alt-kimlikler marjinal durumda kalmıştır (Özalkan, 2018).

Arap milliyetçiliğinin ilk ne zaman ortaya çıktığı bahsinde üzerinde itilâf edilmiş mutlak bir tarih yoktur. Lakin köklerinin 19. asırda bir dönemde olduğu kanıtlanmak gerektirmeyecek kadar açıktır. Arap milliyetçiliğini ortaya çıkaran âmil George Antonius’a göre Amerikan ve Fransız Protestan misyonerleri, Sylvia G. Haim’e göre Vahhabilik, C. Ernest Dawn ve Albert Hourani’ye göre İslami modernleşmeyi savunan Müslüman entellektüeller, Zeine N. Zeine’e göre Jön Türkler’in Türk milliyetçiliği politikalarıdır (Özalkan, 2018).

Arap milliyetçiliği fikri, Hıristiyan entelektüeller arasında Müslümanlardan önce başlamıştır. Hıristiyanlar batının kültürel etkilerine daha çok maruz kalmış ve dolayısıyla

Arap tarihini modern batı literatür bakış açısıyla okumuşlardı. Beklendiği gibi, özellikle de on dokuzuncu yüzyılda, batı oryantal zihin dünyası, Arap tarihinin teolojik yönlerinden ziyade sıradanlığı vurgulayarak Arap Hristiyanların Müslüman Araplarla aynı düşünce etrafında buluşmasını engellemiştir (Nuseibeh, 1959). Bugünkü Lübnan'la birlikte düşünülürse, Suriye Osmanlı egemenliği altında bir bütün olarak yönetildi. Bölgenin tümünde ortak yasa ve kurallar geçerliydi. Fransa ise Suriye'de "Böl ve Yönet" anlayışına dayanan bir politika izledi. Böylece Fransız ordusunun Emir Faysal'ı yendiği 1920 ile 1925 yılları arasında mandater güç Suriye'yi beş ayrı siyasal birime böldü; Nüfusun %10'unu oluşturan Nusayriyeliler bölgesi, nüfusun %3'üne sahip Dürziler bağımsız hükümeti, Halep devleti, Şam devleti ve Lübnan. Bunlardan Lübnan, bugüne kadar varlığını sürdürmüştür (Türk Asya Stratejik Araştırma Merkezi, 2006).

Arap milliyetçiliği Arapların ekonomik ve siyasal bağımsızlığının yanı sıra kültürel bağımsızlıkları içinde savaştan coşkulu bir kurtuluş hareketi olarak başlamıştır. (Ebû-Rabi, 2005) diğer taraftan Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında; (a) çok katmanlı, çok etnik kökenli ve çok dinli bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması, (b) Avrupa emperyalizminin Osmanlı vilayetlerinde yenilmez bir siyasal, ekonomik ve kültürel hareket olarak doğuşu, (c) o dönemde Arap dünyasındaki derin sosyal ve ekonomik transformasyonlar, (d) sömürü devletlerin çeşitli Arap topraklarını işgal etmesi ve misyonerlerinin dönemin en etkili fikri olan milliyetçilik ideolojisini kurduğu okullarında Arap öğrencilerine aşılması gibi faktörler sıralanabilir (Ebû-Rabi, 2005).

Arap milliyetçiliği açısından önemini günümüze kadar muhafaza eden 19. Yüzyıl kentsel mekanların köklü değişimler geçirdiği, Osmanlı vatandaşlarının hareket kabiliyetinin arttığı, modern kent yaşamının imkanlarından daha fazla faydalandığı ve birbirleriyle daha çok temasa geçtikleri bir dönemi kapsamaktaydı. Aynı zamanda bu yüzyıl seküler bir aydın sınıfın ortaya çıktığı, devlet veya misyonerler tarafından eğitilen erkeklerin ve kadınların kozmopolit bir burjuva kültürüne katıldıkları, yeni fikirlerle tanıştıkları, Avrupa'dan bedensel rahatlarını artıran ve asalet işareti olan eşyalar getirttikleri ve konumları gereği layık olduklarına inandıkları siyasal haklar talep ettikleri (Gelvin, 2016) bir dünyanın inşa edildiği zamana denk gelmektedir.

Arap milliyetçiliğinin de temelini oluşturan Arabizm'in kökenlerini ayrıca irdelenmelidir. Osmanlı Devleti'nin yükselen Avrupa karşısında siyasi, iktisadi ve askeri açılardan zayıflamasına paralel olarak Avrupa yayılcılığının Arap vilayetlerine yönelmesi, Arabizm'in ortaya çıkmasındaki ana nedenlerden biri olarak kabul edilir. Avrupa yayılcılığı, Arapçılık ve onun bir ileri aşaması olan Arap milliyetçiliğinin gelişmesi için uygun bir zemin hazırladı ve bu hareketleri destekledi (Hut, 2016).

Arap milliyetçiliği, Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar küçük bir grup tarafından savunulmuş olup, Arapların çoğunluğu, sadık birer Osmanlı olarak kalmıştı. Bununla birlikte, Arap milliyetçileri, özellikle Jön Türkler'in döneminde önemli gelişme

19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği

kaydetmişti. Dönemin konjonktürel gelişmelerinden faydalanarak seslerini duyurma imkânı elde etmişlerdi (Yenal, 2018).. Jön Türkler'i, Türk milliyetçisi olmaları, Siyonizmi desteklemeleri gibi pek çok gerekçeyle eleştiren Arap milliyetçileri, kendilerine taraftar toplamaya çalışmışlardır (Dawn, 1991).Arapların Türklerden farklı olduklarını dile getiren Arap milliyetçilerinin ilk yazılarını inceleyen George Antonius ve başka birçok Arap milliyetçisinin ciddiyetle ilan ettikleri gibi, bütün Arap toplumu adına konuştuklarını düşünme eğilimine kapılırlar, aslında ilk Arap milliyetçileri, Lübnan ve Suriye'de hakim gayrimüslim küçük bir ticari grubun sözcüleriydiler (Karpat, 2011).

20. yüzyıl başlarında Osmanlı'da Jön Türk hareketi ile Türk milliyetçiliği akımlarının güçlenmesi, 1908-1909 yıllarında Ortadoğu'daki Müslümanlar arasında da Arap milliyetçiliğinin güçlenmesine yol açtı. Ancak hareketin giderek Müslümanların öncülüğünde bir Müslüman milliyetçiliğine dönüşmesiyle Hristiyanlar bu harekete kuşkuyla bakmaya ve Arap milliyetçiliğine soğuk bir tavır almaya başlamışlardır (Arı, 2004).

Suriyeli reformistlerle Türk reformistler arasındaki ilişki, Ziya Paşa'nın 1877'deki kısa süren Şam valiliği dönemine rastlar. Ziya Paşa (1825-1880) Jöntürk hareketinin önde gelen temsilcilerinden olduğu için meşhur birisiydi. Jöntürkler Cemiyeti, Tanzimatçı Osmanlı bürokrat grubu ile arası iyi olmayan bir grup Türk aydınının, 1865 yılında kurduğu bir birlikti. Bunların arasında liberal düşünürler, memnuniyetsiz bürokratlar, bir de Mısır Hidivi ailesinden bir fert bulunmaktaydı (Commins, 2014).

Milliyetçi Arap hareketlerinin organizeli olarak yayılmasının ilk teşebbüsü 1875'e kadar geri götürülebilir. Bu yılda, Suriye Protestan Koleji'nde eğitim görmüş beş genç Beyrut'ta gizli bir dernek kurmuşlardır. Dernek üyelerinin hepsi Hristiyan idi, fakat bunlar hareketlerinin başarıya ulaşabilmesi için Müslüman ve Dürzilerin de kendilerine katılmalarının gerekliliğinin farkındaydılar. Dolayısıyla aralarına Müslüman ve Dürzilerin de katılımını sağladıktan 3-4 yıl sonra yollara ilânlar asarak açıktan propaganda yapmaya başlamışlardır. Astıkları ilânlarda Türk idaresinin kötü yönleri vurgulanmış ve Arap toplumunun ayaklanarak bu durumdan kurtulması yönünde telkinlerde bulunulmuştur (Soy, 2010).

Diğer taraftan Arap ulusal bilinci, uzun tarihleri boyunca geçirdikleri pek çok değişime rağmen, yüzyıllar boyu var olmuştur. Çünkü, sözcüğün genel anlamıyla, ulusal birliğin en kuvvetli iki bağı asla yıkılmamıştır: Dil ve din, kültürel ve manevi bağları sınırsal birlik ya da coğrafi farklılıktan çok daha kuvvetli kalmıştır. Bu nedenle, Araplar Türklerin yönetiminde, özellikle son dakika Arapları "Türkleştirmek" dışında Türkler hiçbir girişimde bulunmadığından, "ulusçuluk"larını asla kaybetmemiş ve unutmamışlardır (Zeine, 2003).

Arap ulusal bilincinde ve Arap milliyetçiliğinin başlangıç noktasında dil ve din öğelerinin dışında ortak tarih ve geleneklerin de önemi büyüktür. Tarih faktörü, birleşik

ve yoğunlaşmış bir duygu yaratılmasında büyük önem taşır, çünkü bu, ulusa ardı ardına gelen, iyi ya da kötü olayların kayıdır. Öte taraftan gelenek ve göreneklerdeki benzerlikler, tabii ki, ırksal, tarihsel ve coğrafi birlik benzerliği; ve şüphe yok ki, birilerinin sizinle aynı şekilde davrandığını görmek gerçeğin size daha da yakınlaşmasına vesile olur (Al-Alayili, 1976).

Nahda Hareketi, Batı unsuru ve Arap Milliyetçiliğindeki Yeri

Nahda hareketi, Arap dünyasında modernleşme sürecinin erken dönemi olarak kabul edilir. On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün ve Avrupa'nın hegemonik bir gücü haline gelmesinin keşiştiği tarihsel anın, Arap düşünce sistematizasyonundaki etkisini ifade eder. Arapça literatürde, "Arap uyanışı" ya da "Arap rönesansı" olarak tanımlanan nahda, siyasal ve kültürel bir harekettir. Arap toplumunun geçirdiği yapısal değişikliklerin sonucu ortaya çıkan baskılar karşısında, modern Arap düşüncesinin doğasına ilişkin ipuçları sunmaktadır (Somuncuoğlu, 2015).

Nahda düşüncesi, kültürel bağlamında, Suriye ve Lübnan'da Protestan Amerikalı ve Avrupalı misyonerler sayesinde matbaanın yaygınlaşması ve eğitim alanındaki yeniliklerle gelişme gösterdi. Hıdiv İbrahim Paşa (1830-1895) döneminde önemli bir ticaret merkezi konumunda olan büyük Suriye, Fransa ve İngiltere'nin ticari rekabetinin bir alanı haline gelmişti. Fransa ve İngiltere'nin hem ticaret ağları ile, hem de bölgedeki Hristiyanlarla kurdukları iktidar halkası ve misyonerlik okullarının yaygınlaşması, bölgede Avrupa nüfusunun, dinsel-kültürel alanlara da taşınması sürecini teşvik etmiştir (Somuncuoğlu, 2015).

Nahda hareketiyle özdeşleşen aydınlar, çoğu kez Beyrutlu ve Şamlı Hristiyanlardı. Gerek bölgenin çeşitli yerlerinde gerekse Avrupa ve Amerika gibi uzak topraklarda yaşayan Suriyeli ve Lübnanlı göçmenler de harekete katılmışlardır. Ayrıca doğrudan Batı'dan alınan şeyler onlarla sınırlı kalmadı. İskenderun, İstanbul, ve Beyrut gibi liman şehirlerinde yaşayanların ahabplık ettiği İtalyan sürgünler, İtalya'nın XIX. yüzyıl boyunca Ortadoğu'ya ithal ettiği tek ve belki de en büyük ihraç malı olan Anarşizmi beraberlerinde getirdiler (Gelvin, 2016).

Suriye on dokuzuncu yüzyıl Arap Uyanışının (Nahda) ikinci merkezi olmuştur. Bu ülkenin Akdeniz'e geleneksel dönüklüğü burada emperyalizm tehlikesinin erken farkına varılmasını açıklamaktadır. Hem eski zamanların ticaret yollarından hem de pamuk yetiştiriciliğinin yaygınlaşmasıyla Mısır'daki sömürge gelişmesinden uzak olan Suriye şehirleri, önceki çağın büyük seçkin zümrelerinden yoksundu. Bu yüzden Mısır'da olduğu gibi "Rönesans", üçüncü sınıfın yarı-halk unsurları (zanaatkarlar, ulema, dini liderler) tarafından yürütülmüştür (Kudsi, 1975).

19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği

Arap Milliyetçiliğinde Batılı Misyonerlerin Etkisi

Suriye ve civarında misyonerliğin tarihçesi XVI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Suriye’de misyonerlik faaliyetleri Katolik Fransa’nın himayesinde Cizvit misyonerler tarafından yürütülmekteydi. Ancak onların faaliyetleri hem sadece Doğu Hıristiyanlarına yönelik olmuş hem de XIX. yüzyılın başlarında “İsa ve ticaret” adına bölgeye gönderilen Amerikan Protestan misyonerlerin faaliyetleri kadar başarılı olamamışlardır (Işık, 2010).

Yabancıların Arap Doğusuna nüfuz edebilmesinin bir aracı da misyonerlerdi. Yüzyılın başında azalma eğiliminde olan faaliyetler 1840’larda yeniden gündeme gelmişti. Suriye ve Filistin’de Hristiyanlığı ve bu sayede temsil ettikleri ülkelerin etkilerini yayan misyoner okulları ve hayır kurumları açılmıştı. Doğudaki en etkili misyonerler Lazarethler ve Cizvitlerdi. Vatikan tarafından yönlendiriliyor ve Fransa tarafından şiddetle destekleniyorlardı, kontrolleri altında geniş bir okul ve papaz okulu ağları bulunmaktaydı (Lutskiy, 2011).

19.yüzyıl sonlarına gelinceye dek milliyetçilik, “ilerici” bir davranış anlamındaydı. Milliyetçilik akımları bir devletin var olabilmesi için gerekli topluluk ögesinin oluşumunu ve olgunlaşmasını sağlamaya vesile yaratmıştı. Avrupalı devletler de misyonerlik faaliyetleriyle bir ulus hissi oluşturmayı başarmışlardı; Baskın bir tarihi geçmiş ve tek bir dil etrafında kurmaya çalıştıkları doktrinler başlangıçta Kahire, Beyrut ve İstanbul gibi merkezlerde okullarda edebi ve fikri olarak desteklenmişti (Çelik, 2015).

Suriye ve Lübnan’da, kurucu ve üyelerini çoğunlukla misyonerler ile Hıristiyan Arapların oluşturduğu bazı gizli cemiyetler de kuruldu.23 Nitekim, 1847’de Beyrut’ta kurulan Cemiyet el-Fünun ve’l-Ulum’un üyeleri arasında İbrahim el-Yazıcı ile Butrus el-Bustani de vardı. Yine, Fransız misyonerlerin Suriye’de kurduğu el-Cemiyetü’l-Şarkıyye’nin üyelerinin tamamı Hıristiyan’dı. 1857’de kurulan ve Arap ırkı, dili ve kültürünü yücelten Suriye İlim Cemiyeti (el-Cemiyet el-İlmiyye el-Suriye), Dürzi, Hıristiyan ve Müslüman üyeleri sayesinde farklı kimlikleri aynı amaç doğrultusunda birleştirmiş; ortak milli şuurun oluşması için adımlar atmış ve ayrılıkçı hareketlerin ilk kıvılcıklarını çakmıştı. 1858’de Beyrut’ta Halil Huri tarafından yayımlanan Lübnan’ın ilk siyasi gazetesi Hadikatü’l-Ahbar, Arap dilinin gelişiminde önemli rol oynadığı gibi, Suriye-Lübnan olaylarında milliyetçilik duygularını uyandırıcı yayınlar da yapmıştır (Hut, 2016).

Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri ve Milliyetçilik Düşünce İnşası

Başta Suriye toprakları olmak üzere diğer Arap topraklarında Batılı ve Batılı misyonerlere daha müsahakâr ortam sağlanmıştır. İbrahim Paşa’nın idaresi altında olan Suriye’de oluşturduğu hoşgörü ortamı Batılı misyonerlere kapıların açılmasına sebep olmuştur. Bu fırsattan en iyi Fransız ve Amerikalı misyonerler faydalanmıştır. Söz

konusu misyonerlerin en aktifi Fransız Cizvitleri olmuştur. Fransız Cizvitlerinin bu bölgedeki faaliyetleri 1625’de başlamış, 1713’de kesintiye uğramış, fakat 1831’de tekrar aktif hale gelmiştir. Amerikalılar ise bölgeye 1820 yılında girmişlerdir. Bunların temel amaçları buradaki Hristiyanları kendi dinlerine çekmek ve teolojik kültür üzerine yoğunlaşmaktı (Soy, 2010).

Protestan misyonerler, 1820’lerden itibaren bütün Osmanlı topraklarında olduğu gibi, Suriye ve Lübnan civarında da yeni bir misyonerlik projesi geliştirdiler. Protestan misyonerler, genelde Osmanlı topraklarındaki özelde ise Suriye ve Lübnan’daki eğitimle ilgili faaliyetlerini bütün bir toplumun yeniden inşası bağlamında bir laboratuvar alanı olarak değerlendirdiler. Gerçekten Hristiyanlaştırma konusunda başarısız olsalar bile, en azından tedrici bir şekilde doğrudan Hristiyanlaştırmaya yol açacak olan Hristiyan değerlerini topluma aşılatabilmek düşüncesindeydiler (Işık, 2010).

Amerikalı Protestan misyonerlerin eğitim faaliyetleri önemli düşünsel gelişmelere neden oldu. Lübnan’ın hemen her tarafında ilkokul ve ardından ortaokullar açan misyonerler, 1920’de Beyrut Amerikan Üniversitesi adını alacak olan Suriye Protestan Koleji’ni kurdular. 1866 yılında Beyrut’ta kurulan kolej, kültürel akımların en önemli merkezi haline geldi. Batı bilim ve tıbbının yanında Arap tarihi ve edebiyatının araştırılması ile, Arap milli kimliği konusunda ciddi çalışmalar yapıldı ve sonuçlar Kolej öğrencilerine aktarıldı (Okutan, 2001).

İngiltere hükümeti nüfusunu yine bu mektepler vasıtasıyla yerleştirmişti. Lübnan’da İngilizler, misyonerlikte mektepler aracılığı ile Fransa’yı geçmişlerdi. En ücra, en küçük yerleşim birimine kadar İngiliz mektebi açılmıştı. Bu mekteplerin muallimleri Katolik iken Protestan yapılmış Hristiyanlardan ve aslen Protestan olanlardan oluşmaktaydı. Bu mekteplerin görevi çocukların kalbine İngilizlik ve Protestanlık sevgisini aşılaktan ibaretti (Çelik, 2015).

Misyonerler, ilköğretim okullarının açılmasına ve yaygınlaştırılmasına büyük önem vermişlerdir. Çünkü onlar için ilkokul eğitiminin çocuklar üzerinde büyük bir tesiri olmakta ve çocuk üzerinde Hristiyan nüfuzunun yerleşmesinde önemli rol oynamaktaydı. Bu sebeple ilköğretimden yüksek eğitime kadar birçok eğitim kurumunun açılması yönünde çaba sarf ettiler. Ayrıca misyonerler bu eğitim kurumları sayesinde doğrudan çocuklarla yüz yüze gelmekte ve ulaşılması çok zor olan ortamlara kolayca girebilmekteydiler (Işık, 2010).

1755’te Şam’da, Fransız Lazar Keşişleri tarafından ilk misyoner okulu açılmıştır. Keşişlerin okuttuğu dersler Fransızca, Latince, Tarih, Coğrafya ve Arapça idi. 1830’larda Mısırlılar, başka misyonerlerin de okul açmasına izin verdiler. 1840’da Mısırlılar Suriye’den çekilince, Mısırlılardan kalan askeri okullar kapanmış ve kırk elli yıl faaliyetini devam ettiren misyoner okulları, Avrupa dili ve bilimi öğrenmenin yegâne yolu olarak varlığını devam ettirmiştir (Commins, 2014).

19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği

Suriye'nin genelinde ve Irak'ta ise, Avrupa'nın kültürel nüfuzu Fransız Cizvitler ve Amerikan Protestan misyonerlerin açtığı okullar yoluyla Hristiyan Araplar üzerinden bölgeye yayılmıştır. O dönemde yalnızca bir tohum olan Arap milliyetçiliği düşüncesinin Suriye'de köklenmesinin nedeni Suriye valisi İbrahim Paşa'nın misyoner okullara izin vermesi ve yeni fikirleri teşvikiyle olmuştur (Özalkan, 2018).

Okullardaki eğitim şekline baktığımızda, ağırlıklı olarak ilkokullar seviyesinde karma eğitim yapılmasına rağmen, eğitim seviyesi yükseldikçe okulların genelde erkek ve kızlara yönelik eğitim veren kurumlar haline geldiği, yani erkek ve kız okulları şeklinde ayrıldığı dikkat çekmektedir. Karma eğitim veren orta dereceli kurumlarda bulunmasına rağmen sayıları pek fazla değildir. Ancak okullar sayı itibarıyla karşılaştırıldığında, kızların eğitimine de en az erkeklerinki kadar önem verildiği, aynen erkekler için açılan okullarda olduğu gibi, kızların eğitiminin de ilkokul seviyesinden yüksek okul seviyesine kadar devam etmesine özen gösterildiği, ayrıca Amerikan eğitim kurumlarının kız ve erkek okulları ayırımı yapmaksızın hem yatılı hem de gündüzlü olarak eğitim faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir (Alan, 2007).

Suriye Protestan Koleji ve Suriyeli Arap Milliyetçileri

Suriye Protestan Koleji, Beyrut'ta 19. yüzyılda misyonerlerin kurduğu iki tıp fakültesinden biriydi. Koleji, 1866'da Amerikan misyonerleri tarafından kuruldu ve tıp fakültesi bir sonraki sene çalışmaya başladı. 1892 tarihli Osmanlı raporuna göre Koleji, İdadi (hazırlık), Âli (daha yüksek teknik eğitim) ve Tıbbi Bölümlerden oluşmaktadır. Beyrut'taki Osmanlı subayları, okulun New York'ta bulunan bir hayır örgütü tarafından kurulduğunu, ancak Amerikan hükümetiyle ilişkilerinde bihaberlerdi (Baktıaya, 2008).

Osmanlı makamlarınca kısaca "külliye Medresesi" diye adlandırılan bu okul, Osmanlı topraklarında Robert Koleji'nden sonra açılan ikinci yüksek dereceli okuldur. Okulun kuruluş çalışmaları ünlü Amerikalı misyoner Prof. Daniel Bliss tarafından 1861-1862 tarihleri arasında New York'ta gerçekleştirilmiştir. Nihayet okulun kurulmasına 1864 tarihinde karar verilmiş ve 1866 tarihinde Raşit Paşa'nın Suriye valiliği sırasında verdiği izinle eğitim başlamıştır. Suriye Protestan Koleji 1911 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından Presbyterian Board adına kaydı tashihle resmen kabul edilmiştir (Mutlu, 2007).

Kolejin mütevelli heyeti tüm genel fonlardan sorumludur, üst birimlere aday gösterilmesini onaylar ve kurumda nihai otoritedir. Koleji dışındaki yerel işler, esas olarak Suriye'deki misyonerlerden oluşan bir Yönetim Kurulu tarafından yönetilmektedir. Koleji, Akdeniz'i ve Beyrut'un limanı ile bir kısmını ve Lübnan Dağının zirveleri ve yamaçlarının yaklaşık kırk kilometre uzağında bir kayalık üzerindeki alanı kaplar (Harvard University Library, 1896).

Ali Ulvi Özbey

Akademik Personel	Bölümü
Prof. Rahip Daniel Bliss (Başkan)	Ahlak Felsefesi ve İncil yorumu
Prof. Rahip George E. Post	Kulak ve Göz Cerrahisi
Prof. Rahip Harvey Porter	Tarih ve Psikoloji
Prof. Rovert H. West	Matematik ve Astronomi
Prof. Harris Graham	Patoloji
Prof. Alfred E. Day	Doğa Bilimleri
Prof. Walter Booth Adams	Kimya
Prof. Rahip Charles A. Webster	Anatomi
Doç. Jabr M. Dhumit	Arap Dili ve Edebiyatı
Doç. A. Chamorel	Fransız Dili ve Edebiyatı
Prof. John W. Nicely	İngiliz Dili ve Edebiyatı
Paul Erdman	Hazırlık Bölümü Sorumlusu
Charles W. Wisner	İngilizce Okutmanı
James R. Swain	Hazırlık Bölümü Sorumlu Yardımcısı
William H. Hall	İngilizce Okutmanı
Salim L. Ul-Khuri	Hazırlık Bölümü Okutmanı
Sa'id A. Abu Jamrah	Hazırlık Bölümü Okutmanı
Khalil D. Tabit	Hazırlık Bölümü Okutmanı
Shukri K. Ma'luf	Kütüphaneci Yardımcısı
Ilias 'Allam	Arapça Yazışma Sorumlusu

Suriye protestan Koleji Kurucu Üye ve Akademik Personeli (Harvard University Library, 1896)

Zaman içerisinde gelişimini sürdüren Suriye Protestan Koleji'nin 1911 yılına kadar; Hamidiye Mahallesinde toplam 212 bin metrekare arsa üzerinde 10 okul binası, 4 oda, 1 rasathane, 5 odalı 2 katlı ev, 1 ahır, 3 hastane binası, 12 dükkân ve üstünde 12 oda olmak üzere hatırı sayılır bir gayri menkule sahip bulunduğu görülmektedir (Mutlu, 2007).

Arap milliyetçiliğinin Protestan misyoner savunucusu, Birinci Dünya Savaşı döneminin siyasi çabaları sonrasında daha tanıdık kültürel ve eğitimsel biçimlere dönüşmüştür. Suriye Protestan Koleji, Beyrut ve Orta Doğu'daki diğer milliyet gruplarının da verdikleri eğitime dahil olmalarını sağlamak amacıyla adını Beyrut Amerikan Üniversitesi olarak değiştirmiştir. Amerikan Beyrut Üniversitesi dolaylı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Suriye'nin bağımsızlık hareketlerine katkıda bulunan liderlik karakterinin ortaya çıkmasında eğitim görevini üstlenmiştir (Grabill, 1986).

19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği

Suriye Protestan Koleji ile birlikte Arap Milliyetçiliğın savaş dönemi öncesi temelleri atılmış öğrenciler özellikle Arap profesör hocalarının ardından protestolara katılarak Arapçılığın öncülüğünü sürdürmüştür. Arap milliyetçi ideolojisinin Ayaklanma ve protesto süreçlerinde Amerikan misyoner tarzı liberal eğitim sisteminin etkisi bu anlamda kendisini günümüze kadar hissettirmiştir.

Sati El-Husri ve Arap Milliyetçiliğindeki Entelektüel Rolü

Sati El-Husri 1882 yılında Suriyeli Müslüman bir ailenin çocuğu olarak Yemen’de doğmuş olsa bile hayatının büyük bir kısmını İstanbul’da geçirmiştir. Arapça çalışmalarından önce Türkçe ve Fransızca öğrenmiş Arap milliyetçiliği davasının hayatının büyük bir kısmını oluşturmasından sonra ise yazında ve hitabette Türkçenin kendini açık bir şekilde belli ettirdiği Arap aksanını kullanmıştır (Dawisha, 2003).

Sayırsız makale ve konuşmalarında ve daha sonra *Önce Arapçılık, Arap Milliyetçiliği Üzerine* ve *Milliyetçilik Nedir?* gibi kitaplarında el-Husri, Arapların bir millet oluşturduklarını ve bu yüzden bir tek devlet altında birleşmeleri gerektiğini savunmuştur. Siyasal açıdan bölünmüş olsalar da farklı halklar buna dayanarak kültürel bir millet oluşturabilirlerdi. El-Husri Avrupa tarihinden örnekler vererek, birleşik millet-devletler yaratmak için kültürel milliyetçiliğın kaçınılmazlığını göstermeye çalışmıştır (Cleveland, 2015). Kültürel milliyetçilik, insanların dile, edebiyata ve törelere olan bağlılıklarının bir ürünüdür. Soya bağlı olması gerekmemekle birlikte, pek çok bağlamda, kültürel milliyetçilik kişinin ailesine karşı beslediği hislerin yoğunluğudur (Baron, 2007).

Sati al-Husri’ye göre, politik birlik üzerinde dinin etkisi konusunda tarihe kısaca göz atıldığında görülecektir ki, yalnızca sınırlı bir alanda ve kısa bir süre zarfında Orta çağ dışarıda tutulmak kaydıyla, dünya dinleri farklı dilleri konuşan insanların birleşmeleri noktasında başarılı olamamışlardır. İslam dini yayıldıkça birlik azaldı ve bundan sonra da bu yönde bir birlikteliğın olması mümkün değildir. O halde İslam birliğı ilkesi gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir idealdir ve Araplar açısından da önemli olan Arap birliğıdir ki, bu ideal için gerekli koşullar mevcuttur (Okutan, 2001).

Husri, Arap devletlerini emperyalist güçlerin yapay yaratımları olarak görmüştür. Husri’ye göre emperyal çıkarları tarafından yönlendirilen bu güçler, esas olarak, siyasi egemenliğe devredilemez bir hak olan doğal bir kültürel varlık olan şeyi kurmaya devam etmiştir. Arap ulusu olarak planlanan bu kurgunun asıl amacı, Arapları politik olarak etkisiz ve askeri olarak zayıf tutmaktır. Yazdığı yazılardan birinde Husri, sürekli olarak, Arapların 1948-1949 savaşını, kendileri yedi Arap ülkesinden oluşmasına ve İsrail’in ise tek bir devlet olmasına rağmen Filistin’deki savaşını nasıl kaybettiğini sorgulamaktadır. Husri’ye göre cevabı açık: Araplar savaşı kesin olarak yedi ayrı ülke oldukları için kaybetti (Dawisha, 2003).

Butrus el-Bustani ve Arap Milliyetçiliği Düşüncesindeki Konumu

Misyoner kökenli gazeteci ve yazarların ilmi ve edebi cemiyet kurma, Arapça kitap ve gazete neşretme, sözlük ve ansiklopedi hazırlama çalışmalarına önem vermeleri, Arapçılığın canlanmasında etkili oldu. Bunların başında gelen Butrus el-Bustanî Bir Hıristiyan olarak Marunî ilahiyat okulunda tahsil görmüş, 1840'larda Amerikalılar ile çeşitli alanlarda çalıştığı için Amerikan misyonerler ile anılmaya başlanmıştı. Arap Rönesans'ının önderlerinin en önemlisi olan Butrus el-Bustanî, 1849 yılında vermiş olduğu bir konferansında ilk defa kadın sorununu geniş bir şekilde ele almıştı. Bununla birlikte Presbiteryen³⁴ inancını benimseyen Bustanî, vatanseverliğin savunuculuğunu yaparak Suriye'nin birliği için çağrıda bulunuyordu (Çelik, 2015).

Eğitime, vatana ve vatanseverliğe önem veren Butrus el-Bustani (1819-1883), Beyrut Amerikan konsolosluğunda tercümanlık yaptı. Arabizm konusunda ise, sözlük ve ansiklopedi hazırlamış; ilmi ve edebi dernekler ve el-Medresetü'l-Vataniye adıyla Arap dili ve modern ilimlerin okutulduğu bir okul kurmuş; dergi ve gazeteler (el-Cenne, ez-Zinân ve Cüneyne) çıkarmıştı (Hut, 2016).

Sonuç

Gelişim sürecinin tarihsel arka planına bakıldığında, Arap milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir muhalefet hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Hareketin kendisi Osmanlı Araplarına olduğu kadar Osmanlı Türklerine de bir muhalefet niteliğindeydi (Dawn, 1991).

Genel olarak ve neticede Arap Milliyetçiliği ve bilincinin doğuşu ve Arapların bağımsız devlet kurmalarına kadarki aşamada Türklerin “öteki” konumunda olduğu belirtilebilir. Ancak yukarıda Türklerin “öteki” olduğuna ilişkin sava karşın gerçekte Araplar nezdinde Türklerin ötekiliğinin etkin ve mutlak bir ötekilik olmadığı ifade edilebilir. Zira şu etmen esaslı bir şekilde göz önünde bulundurulmalıdır: Arap Milliyetçiliğinin doğuşu milliyetçilikler yüzyılı olarak kabul edilen 19. yüzyılın doğal bir sonucudur. Denilebilir ki, Arap Milliyetçiliği sadece bir Osmanlı/Türk karşıt ögesine karşı oluşmayıp, “onlar” unsurunun olmadığı ve “biz” unsurunun baskınlığında doğan bir harektir. Bir Türk karşıtlığı olmasaydı da yüzyılın gereği olarak bir Arap Milliyetçiliği doğacaktı. O halde Arap Milliyetçiliği başlarda “biz” (Arap) merkezli olup; sonraları buna “onlar” (Osmanlı/Türkler ve Batı/Avrupa) eklenmiştir (Ayhan, 2015). Arapçılığın gelişmesinde katkısı olan Avrupalıların geleneksel sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetleri, Arap milliyetçiliğinin odak noktası olan Suriye ve Lübnan'da Avrupa yanlıları ve muhalifleri olmak üzere iki kutup meydana getirmişti. İngiltere ve Fransa'nın himayesine güvenen Hıristiyan Araplar ve özellikle de Maruniler ile 1856 İslahat Fermanı'nın Hıristiyanlara getirdiği ayrıcalıklardan; onlara yönelik eğitim ve misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmasından hoşnut olmayan Müslümanlar, karşıt

19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği

kutupları oluşturuyordu (Hut, 2016). Bu kutuplaşmalar özellikle baş gösterdiği topraklarda kanlı çatışmaların yaşanmasına ve binlerce insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak söylemeliyiz ki, Arap milliyetçiliği 1850'li yıllardan başlamak üzere Batı etkisinin bölgede güçlü bir biçimde hissedilmeye başladığı Lübnan'daki Hristiyan Araplar öncülüğündeki çeşitli tarihi, kültürel ve sosyal araştırmalarla başlamış, uzunca bir süre aydın kesimin çalışmaları teorik zeminin hazırlanma sürecini oluşturmuştur (Bilgenoğlu, 2007). Hazırlanma sürecinin hayata geçirilmesi noktasında en büyük itici gücün ve dinamiğin ise misyonerlerin ve onların okullarında yetiştirilen Arap kökenli kişilerin olduğu gözlemlenmektedir.

Kaynakça

- Al-Alayili, A. (1976). What is Arab Nationalism? S. G. Haim içinde, *Arab Nationalism: An Anthology* (s. 120-127). London: University of California Press.
- Alan, G. (2007). Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri. *Journal of Islamic Research*, 20(4), 464-475.
- Arı, T. (2004). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Ayhan, H. (2015, 01 23). *Doğuş ve "Öteki" Ekseninde Arap Milliyetçiliği: Vahada Bir Serap*. 07 10, 2018 tarihinde <http://www.ayk.gov.tr>: <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/AYHAN-Halis-DOĞUŞ-VE-“ÖTEKİ”-EKSENİNDE-ARAP-MİLLİYETÇİLİĞİ-VAHADA-BİR-SERAP.pdf> adresinden alındı
- Baktıaya, A. (2008). Syrian Protestant College's Struggle Legitimacy as Reflected in Archival Sources. *International Review of Turkology*, 1(2), 25-40.
- Baron, S. W. (2007). *Modern Milliyetçilik ve Din*. (M. Özay, Çev.) İstanbul: Açılım Kitap.
- Bilgenoğlu, A. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Calhoun, C. (2007). *Milliyetçilik*. (B. Sütçüoğlu, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chatterjee, P. (1996). *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*. (S. Oğuz, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği

- Cleveland, W. L. (2015). *Modern Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Agora Kitaplığı .
- Commins, D. D. (2014). *Son Dönem Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri (Sosyal ve Siyasi Değişim)*. (Y. Kılıç, Çev.) İstanbul: Mahya Yayınları.
- Çelik, M. (2015). Lübnan'da Milliyetçiliğin Fikri Temelleri ve Oluşumu. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 439-450.
- Dawisha, A. (2003). *Arab Nationalism In The Twentieth Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Dawn, C. E. (1991). The Origins of Arab Nationalism. R. Khalidi, L. Anderson, M. Muslih, & R. S. Simon içinde, *The Origins of Arab Nationalism* (s. 3-30). New York: Columbia University Press.
- Ebû-Rabi, İ. M. (2005). *Çağdaş Arap Düşüncesi* . İstanbul: Anka Yayınları.
- Gelvin, J. L. (2016). *Modern Orta Doğu Tarihi (1453-2015)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Grabill, J. L. (1986). Protestant Diplomacy and Arab Nationalism. *American Presbyterians*, 64(4), 113-124.
- Harvard University Library. (1896). *Syrian Protestant College Beirut 1896*. New York: Wm. C. Martin Printing House .
- Hut, D. (2016). Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, 105-150.
- Işık, R. (2010). 1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), 167-187.
- Karpat, K. H. (2011). *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik*. (R. Boztemur, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.

- Khoury, P. S. (2003). *Urban Notables and Arab Nationalism The politics of Damascus 1860-1920*. London: Cambridge University Press.
- Kudsi, A. E. (1975). *Arap Dünyasında Milliyetçilik ve Sınıf Mücadeleleri*. (O. Koçak, Çev.) İstanbul: Köz Yayınları.
- Lutskiy, V. B. (2011). *Arap Ülkelerin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*. (T. Keskin, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Mutlu, Ş. (2007). Beyrut Vilayeti'nde Amerikan Misyoner okulları ve Suriye Protestan Koleji. *Tarih Dergisi*(46), 107-128.
- Nairn, T. (2015). *Milliyetçiliğin Yüzleri Janus'a Yeni Bir Bakış*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nuseibeh, H. Z. (1959). *The Ideas og Arab Natioanlism*. New York: Cornell University Press.
- Okutan, Ç. (2001). Arap Milliyetçiliği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*., 56(2), 157-172.
- Özalkan, S. (2018). Tarihsel Perspektiften Arap Milliyetçiliği. *İnsamer*, 1-7.
- Saygın, A. (2017, 10 15). *Milliyetçilik Üzerine*. 05 21, 2018 tarihinde <https://www.academia.edu>:
https://www.academia.edu/34864231/Milliyetçilik_Üzerine_Alkim_Saygın_academia.edu_15.10.2017 adresinden alındı
- Somuncuoğlu, E. (2015). On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 3(1), 103-120.
- Soy, H. B. (2010, 01 30). *Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar*. 05 28, 2018 tarihinde <https://dusuncetarihi.wordpress.com>:
<https://dusuncetarihi.wordpress.com/2010/01/28/islam-tarihi/arap-milliyetçiliği-ortaya-cikisindan-1918'e-kadar/> adresinden alındı

19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği

Türk Asya Stratejik Araştırma Merkezi. (2006, 12 14). *Ortadoğu'da Diriliş: Arap Milliyetçiliği*. 05 20, 2018 tarihinde <http://www.tasam.org>:
http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/240/ortadoguda_dirilis_arap_milliyetciligi adresinden alındı

Yenal, S. (2018, 07 23). *Arap Milliyetçiliği Düşüncesinin Oluşumu*.
<https://www.academia.edu>:
https://www.academia.edu/14456304/ARAP_MİLLİYETÇİLİĞİ_DÜŞÜNCE_SİNİN_OLUŞUMU adresinden alındı

Zeine, Z. N. (2003). *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu*. (E. Akbaş, Çev.) İstanbul: Gelenek Yayıncılık.